

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

РОСІЯ–УКРАЇНА: ЗРАДИ, СОЮЗИ, ВІЙНИ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «АСТОН»
2022

УДК 94(477+470+571)"13/20"

Росія–Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: «Астон», 2022. 798 с.

Пропонована читачеві книга деміфологізує російські імперські наративи про багатолітню «допомогу» т. зв. старшого брата, «спільну колиску», «історичну єдність і братерство» російського і українського народів, натомість актуалізує найважливіші маркери московської воєнно-політичної експансії від середньовіччя до сьогодення, повномасштабного воєнного вторгнення путінської Росії в Україну. Авторами історико-документальних нарисів є провідні вчені НАН України – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса, а також викладачі Національного університету оборони України ім. І. Черняховського, Національної академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного та інших закладів вищої освіти Києва, Львова, Івано-Франківська, Луцька.

Колективна праця стане в нагоді науковцям, управлінцям, військовикам, педагогам і студентам. Усім, хто цікавиться історією України та її Збройних сил, драматичними контекстами російсько-українських відносин.

Рецензенти: Людмила Стрільчук, доктор історичних наук (Волинський національний університет імені Лесі Українки); Василь Футала, доктор історичних наук (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка); Петро Шкраб'юк, доктор історичних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

ЗМІСТ

Тягар (не)української історії. Замість передмови (Микола Литвин)..... 7

Доба Середньовіччя та Ранньомодерного часу: війна історій

Українська державність: генеза і розвиток у Києво-Руській державі (Ольга Щодра)	15
Русь – Росія: чи можна вкрасти ім'я? (Микола Вітенко)	33
Назви <i>русин</i> , <i>руський</i> у діалектних словниках і поза ними (Наталія Хобзей)	41
Переяславська рада в політиці та свідомості політичних еліт України, Московії і Речі Посполитої у XVII – на початку XVIII століття (Леонтій Войтович).....	49
Дві дороги еволюції писемної культури та культурної пам'яті України та Росії (Роман Голик)	102

Модерна доба: під скіпетром Романових

Формування адміністративно-територіального устрою українських земель як засіб інтеграції до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) (Валентина Шандра)	133
Освітня політика Російської імперії в південно-західних губерніях (1830-ті – початок 1860-х років) (Оксана Карліна)	145
Зберегти імперію: російська ліберальна традиція в українському питанні (друга половина XIX – початок XX століття) (Тамара Полеицук)	162
Фінансування російськими структурами москвофільського руху в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (Олексій Сухий).....	179
Образ Росії на польській сцені XIX століття: від монархічного до антиімперського дискурсу (огляд дослідницького поля) (Майя Гарбузюк) ...	188
Українська мова в етно- і державотворенні: підросійський досвід XIX – початку XX століття (Павло Грищенко).....	205

У добу війн та революцій

Політика інкорпорації Галичини і Буковини в державну систему Російської імперії у роки Першої світової війни (Іван Патер).....	227
Збройний та ідейно-політичний спротив Легіону Українських січових стрільців імперській Росії (Микола Литвин)	239
Більшовицька Росія проти України: плани, тактика, дії (1917–1921) (Владислав Верстюк)	261
Боротьба за українські кордони на сході за часів правління гетьмана Павла Скоропадського (Ярослав Тинченко).....	281
Від Галревкому до Закордоту. Военна та гібридно-політична експансія Росії у Східну Галичину після Першої світової війни (Микола Литвин).....	293

Російський чинник зовнішньої політики Західно-Української Народної Республіки (<i>Олег Павлишин</i>)	311
--	-----

У лещатах російсько-радянського тоталітаризму

«Східний вектор» національно-державницьких партій Західної України в 1923–1939 роках (<i>Ігор Соляр, Ігор Райківський, Андрій Баган</i>)	325
Образ Росії і росіян у публіцистиці Степана Бандери (<i>Микола Посівнич</i>)	364
«Життєві відносини просто катастрофальні»: повсякденне життя в УСРР/УРСР у західноукраїнській громадсько-політичній думці (20–30-ті роки ХХ століття) (<i>Данило Кравець</i>)	371
«Галицька операція» Кремля 1932–1938 років: мотивація, перебіг і наслідки (<i>Олександр Рубльов</i>)	389
«Привид Петлюрівщини» на Західній Волині: боротьба більшовицької влади з унерівською еміграцією у 1920–1940-х роках (<i>Руслана Давидюк</i>)	411
Ідеологема «загальносоюзний голод»: інтерпретаційне заперечення Росією Голодомору-геноциду в Україні (<i>Василь Марочко</i>)	422
Голодомор-геноцид і тотальна русифікація українців Кубані в 1932–1933 роках (<i>Дмитро Білий</i>)	434

Друга світова війна: російсько-радянський деструктивний чинник

Літо 1941 року в Україні: за документами НКДБ УРСР (<i>Володимир Баран</i>)	447
«За Родину, за Сталіна»: наскільки реальним у населення СРСР було бажання воювати за радянську владу у Другій світовій війні (<i>Костянтин Нікітенко</i>)	460
Суспільно-політичні настрої та моделі поведінки населення Донбасу напередодні та на початку нацистської окупації (<i>Дмитро Титаренко, Ольга Титаренко</i>)	475
Трагедія «червоного» партизанського руху, або якого ворога боявся товариш Сталін (<i>Костянтин Нікітенко</i>)	498
Закулісся Волинської трагедії: про радянський чинник українсько-польського протистояння (<i>Оксана Каліщук</i>)	511
Правопорушення радянських військовослужбовців на території України в завершальний період Другої світової війни (<i>Олександр Лисенко, Валерій Грицюк, Володимир Кидонь</i>)	519

«Демократичний» СРСР чи «братське» поневолення?

Примусові виселення населення Української РСР у 1930-х – на початку 1950-х років: динаміка, контингент, масштаби (<i>Олег Бажан</i>)	531
Боротьба радянської репресивно-каральної системи проти українського визвольного руху (друга половина 1940-х – 1950-ті роки): особливості застосування агентурно-бойових груп (<i>Василь Ільницький</i>)	546
Радянська демократія як інструмент московського імперіалізму (<i>Олександра Стасюк</i>)	570

Російсько-радянська кадрова експансія на західних землях України (1944–1964) (<i>Олег Малярчук</i>)	582
Кремль проти українських скитальців: як Радянський Союз «повертав» із повоєнної Європи переміщених осіб (<i>Руслан Сіромський</i>)	604
Приспати пильність імперсько-російсько-більшовицького диявола: Максим Рильський, Павло Тичина, Володимир Сосюра (<i>Ігор Коляда</i>)	615
Радянська Росія проти Радянської України: Петро Шелест (<i>Юрій Шаповал</i>)	646
Лемківство в полоні москвофільських, радянофільських і російських пропагандистських практик (<i>Ігор Любчик</i>)	673
Від пропаганди до війни: легітимізація експансіоністських устремлінь Кремля	
Формування військово-оборонного комплексу незалежної України 1991–2013 років: стратегічна невизначеність (<i>Богдан Левик</i>)	687
Кримська автономія як плацдарм для російської агресії (<i>Сергій Адамович</i>)	724
Концептуалізація інформаційно-психологічного впливу напередодні та на початку гібридної війни Російської Федерації проти України (<i>Василь Гулай, Віра Максимець</i>)	748
Пропагандистські наративи інформаційно-психологічних операцій Російської Федерації проти України на етапі підготовки та збройного вторгнення 2014 року як інструментарій гібридної війни (<i>Василь Гулай, Інна Пахолок</i>)	758
Війна Росії проти України 2022 року: крах Київського бліцкригу (<i>Валерій Грицюк та ін.</i>)	772
Війна як катастрофа – війна як нагода (<i>Ярослав Грицак</i>)	780
Путінська Росія: початок краху шовіністичних комплексів та імперських амбіцій (<i>Микола Литвин, Любомир Хахула</i>)	785

«ПРИВИД ПЕТЛЮРІВЩИНИ» НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ: БОРТЬБА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ З УНРІВСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ У 1920–1940-х РОКАХ

Історичне минуле Росії характеризує пошук ворога, а російський демократ, згідно з відомою фразою, закінчується там, де починається українське питання. Після Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. більшовики своїми ідеологічними ворогами вважали діячів Української Народної Республіки (УНР). Оскільки Головний отаман Симон Петлюра був послідовним поборником більшовизму, то усіх борців за українську державність у роки революції більшовики узагальнювали словом «петлюрівці». Воно замінило і витіснило термін «мазепинці», яким називала українців російська царська влада. ««Петлюрівцем» називають всякого, хто думає по-українськи, всякого українського патріота»¹, – читаємо на сторінках «Української Трибуни». Отож С. Петлюру визнавали символом відновлення української державності, тому він «був загрозливим для влади СРСР»². Після Другої світової війни такою загрозою для Москви стали «бандерівці». Обоє діячів – Симона Петлюру і Степана Бандеру – більшовицька влада, зрештою, вбила. Однак страх Росії перед ними живе донині. Навіть тепер на тимчасово окупованих українських територіях російські загарбники знищують книги і підручники, у яких йдеться про заборонених до згадування осіб, як-от: І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера та ін.³.

Простежимо безкомпромісну боротьбу більшовиків з «петлюрівцями» на прикладі західноволинських земель.

Не сприймаючи більшовицьких ідей і методів будівництва комуністичного суспільства, військові, урядовці, міністри, діячі освіти, мистецтва, культури УНР виїхали на Захід, прирікши себе на життя у вимушеній еміграції. У 1920 р. на еміграцію вийшла «держжава» – Державний Центр Української Народної Республіки «як всеукраїнський символ і фактичний речник державно-політичної суверенності українського народу»⁴.

Більшість міжвоєнної наддніпрянської еміграції, що осіла у Польщі, незважаючи на внутрішні суперечності, об'єднувалась навколо ідеї української державності та негативного ставлення до більшовизму. У резолюції II З'їзду української політичної еміграції 29–31 грудня 1928 р. у Варшаві стверджено: «з'їзд вважає за конечне для досягнення перемоги над московським окупантом всі зусилля повсталого українського народу скерувати проти Москви і забезпечити Україні з боку сусідніх та інших держав Західної Європи моральну підтримку»⁵.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3327. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 46.

² Рудницький Я. В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985). Оттава, Канада: Онтаріо, 1985. С. 15.

³ Методом Гітлера та Сталіна. Російські окупанти знищують українські підручники з історії. URL: <https://zaborona.com/metodom-gitlera-ta-stalina-rosijski-okupanty-znyshhuyut-ukrayinski-pidruchnyky-z-istoriyi/>

⁴ Рудницький Я. В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985). С. 5.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 44.

На сторінках преси та у своїх виступах емігранти різко критикували радянську дійсність. Олександр Лотоцький писав, що більшовиками «для ще більшого поневолення заведена “українізація” країни. Нарід непотрібно українізувати, українізують чужі елементи, які не мають нічого спільного з народом та його національними інтересами»⁶. Особливо гострою була реакція емігрантів на політику колективізації, що призвела до Голодомору 1932–1933 рр., атеїзацію та ідеологізацію українців в УСРР. «Боротьба проти чужої окупантської влади, проти большевицького уряду, який є по своїй істоті російський – основа української еміграції», – наголошував О. Лотоцький, виступаючи в Українському клубі у Варшаві⁷.

Для більшовиків діячі міжвоєнної української політичної еміграції – «петлюрівці» – були особливим подразником, «сіллю в оці совітської влади»⁸, тому для боротьби з ними застосовували найрізноманітніші засоби. Москва виступала із протестами щодо перебування на території Польщі прихильників С. Петлюри, їхньої підтримки польською владою. У серпні 1921 р. до Варшави прибуло радянське посольство на чолі з Левом Караханом. Окрім дипломатів, до його складу належали «резидентури чека», члени військової розвідки, обов'язком яких було «слідкувати за діями російської та української еміграційних груп та ширити між ними чвари»⁹. Підписаний у Варшаві 7 жовтня 1921 р. протокол «Карахан–Домбський» передбачав депортацію з Польщі відомих представників української еміграції: С. Петлюри, Віктора Зелінського, Михайла Омеляновича-Павленка, Юрія Тютюнника.

Сергій Литвин, посиляючись на архівні документи, вважає, що більшовики 1921 р. під час судового засідання проти членів УНР та діячів українських партій соціалістів-революціонерів і соціал-демократів винесли смертний вирок С. Петлюрі, оголосили його поза законом¹⁰.

Сповідуючи принцип «поділяй і володарюй», комуністи усіляко намагались розколоти еміграційне середовище, нейтралізувати його впливи. З цією метою Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) 30 листопада 1921 р. ухвалив рішення про «повну особисту амністію перебуваючим за кордоном робітникам і селянам УСРР, що брали участь, як рядові в лавах армії С. Петлюри, П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, С. Булак-Булаховича та інших ворогів робітничо-селянської влади»¹¹. З інтернованих Армії УНР до радянської України по амністії повернулося кілька сотень людей.

Політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1922 р. ухвалило постанову «Про амністію солдатів врангелівських і петлюрівських армій»¹², а 23 червня 1922 р. на основі доповіді Дмитра Мануїльського розглянуло питання «Про стан еміграції». Відповідно

⁶ Лотоцький О. Шляхи української державности. *Українська нива*. 1927. 28 січня. С. 1.

⁷ Там само.

⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 1.

⁹ Верига В. Листопадовий рейд 1921 року. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. С. 34.

¹⁰ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. С. 503.

¹¹ Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.). *Український історичний журнал (УІЖ)*. 1998. № 4. С. 62.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 616. Арк. 186.

до ухваленого рішення радянські представники за кордоном зобов'язувалися «приступити до організації груп української еміграції, котрі перебувають на платформі радянської влади на зразок “зміновіхівців” і надати їм можливість мати свої видання; отримати від представників цих груп компрометуючі петлюрівщину документи, і коли після цього вони не зможуть залишатися за кордоном, дозволити їм в'їзд в Україну». Раднаркому було запропоновано «відпустити НКЗС необхідні кошти»¹³. Спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з Михайлом Фрунзе 26 квітня 1922 р створила окремий таємний фонд, куди щомісяця лише управління Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців на роботу з розкладу в середовищі українських емігрантів¹⁴. У рішенні Політбюро ЦК КП(б)У від 2 березня 1923 р. «Про репатріацію українських емігрантів» зазначено: «З метою подальшого розкладу петлюрівської еміграції, визнати за доцільне продовжувати репатріацію українських емігрантів за умови прийняття всіх заходів перестороги і ретельної перевірки»¹⁵.

Головний отаман С. Петлюра попереджав, що більшовики «роблять все, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її (українську еміграцію – Р. Д.) – на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти»¹⁶, «вживають усіх заходів щодо розпорощення наших сил, не спиняються ні перед підкупом, ні перед провокаціями»¹⁷. Однак досягти мети їм загалом не вдалося. Для більшості старшин, які незалежно від соціального походження пережили з Армією УНР складні часи 1919–1920 рр. і залишилися в її складі, домінантою до останніх днів життя була ідея боротьби за незалежну Україну¹⁸.

У першій половині 20-х років більшовики сконцентрували увагу, зокрема, на Волинському воєводстві, адже планували використовувати цю територію та людський потенціал у боротьбі проти Польщі, створивши тут комуністичні осередки. Для цього сюди закидали диверсійні групи й окремих людей, передавали газети, на основі запровадження субсидій поширювали впливи на громадські організації. Завдання більшовиків у західноукраїнському регіоні ще 1919 р. визначив Еммануїл Квірінг: «Відторгнення від УСРР значної частини Волині з українським населенням у декілька мільйонів душ і приєднання Східної Галичини до Польщі ставлять перед нашою партією і урядом нову задачу: взяти під своє ідейне і організаційне керівництво революційний рух, який в результаті польської окупації буде наростати у цих регіонах. Що цей рух неминучий, я вважаю не потребує доказів, також як і те, що це буде рух переважно селянський, виявиться у формі бунтів – повстань українського селянства проти польських поміщиків-панів... Засоби боротьби – збройне повстання»¹⁹.

¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 114.

¹⁴ Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра. 2-е вид. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. С. 479.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 25.

¹⁶ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. С. 404.

¹⁷ Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини... С. 63.

¹⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2011. Кн. II. С. 71.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 13. Арк. 1.

С. Петлюра у листі до Володимира Кедровського писав: «На польсько-советському кордоні большевики систематично роблять “нальоти” організованими озброєними бандами. Мають вони плян викликати заворушення на місцях, щоб, як пощастить їх роздути, приєднати і Галичину і Бессарабію, і Волинь і Білорущину до Союзу С.С.Р.»²⁰.

Для досягнення мети більшовицької спецслужби не гребували будь-якими методами, часто маніпулювали особистими, родинними, сімейними зв'язками. Петро Філоненко згадував, як з радянського боку до нього вирядили рідного брата, що не міг казати всієї правди, а на пропозицію лишитися в Польщі відповів, що його дружину та доньку забрали як заручників, тож у разі його неповернення їх розстріляють. Після повернення додому та кількох викликів до ОДПУ брат Філоненка безслідно зник. «Таких випадків було багато. ЧЕКА прислала батька до сина, ...прислали дружину нашого поручника І. Власюка, щоб він ішов додому. Коли він проводив дружину лісом до границі, то на польській стороні на нього чекали два чекісти. Запримітивши їх, він почав утікати... Будучи за часів Другої світової війни на Україні, я поцікавився її долею, і довідався, що вона померла у в'язниці; така була доля всіх тих, що не виконали свого завдання»²¹, – писав П. Філоненко.

Особливе занепокоєння радянського режиму викликало поновлення політики польсько-української співпраці після повернення до влади Юзефа Пілсудського. Після травневого перевороту в узагальнювальній записці Розвідувального управління штабу РСЧА від 29 жовтня 1926 р. констатовано, що «вся політика Пілсудського підпорядкована завданню підготовки країни до війни з СРСР», а повернення маршала до влади охарактеризовано однозначно як «фашистський переворот»²². 1926 р. голова уряду УСРР Влас Чубар у виступах кілька разів говорив про «небезпеку петлюрівщини»: «Ми зовсім не певні в тому, що ті, кому це корисно, не використають цього уряду (мався на увазі ДЦ УНР – Р. Д.) для завдань, спрямованих проти Радянського Союзу»²³.

В ухваленій 1927 р. резолюції КПЗУ (не без впливу радянського чинника) зазначено: «...уряд Пілсудського окружив петлюрівщину як моральною, так і матеріальною опікою. Він ... насаджує їх на державних і приватних посадах головню на Волині, де між іншим, осів відомий петлюрівський діяч Ковалевський (голова Українського банку в Луцьку). Уряд Пілсудського організовує на Волині українські петлюрівські кооперативи, видає їм субсидії. ... Він фінансує петлюрівське видавництво “Українська нива” (у Варшаві) та при допомозі своїх адміністративних органів поширює його інтенсивне видання на Волині...»²⁴.

²⁰ П. Лист до В. І. Кедровського. 9.IX.1924 р. *Симон Петлюра. Статті, листи, документи* / ред. кол.: Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. Нью-Йорк: УВАН, 1956. Т. І. С. 429.

²¹ Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника). Вінніпег, Канада: Накладом Волинського Видавничого фонду, 1958. Ч. 4. С. 32–33.

²² Иванов Ю. В. Реакция в Москве на переворот Ю. Пилсудского в Польше в мае 1926 года: по материалам архива внешней политики РФ. *Новая и новейшая история*. 2006. № 1. С. 38, 40.

²³ Гриневич В. Вбивство С. Петлюри. *Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: історичні нариси* / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. С. 318.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2480. Арк. 7–8.

У таких умовах активізувалася робота радянських спецслужб, було взято курс на планомірне проведення спецоперацій проти представників різних гілок української політеміграції, серед яких чільне місце посідали уенерівці як найвпливовіша сила²⁵.

25 травня 1926 р. у Парижі Самуїл Шварцбард убив С. Петлюру. Емігранти однозначно пов'язували вбивство Головного отамана з діяльністю більшовицьких спецслужб. Однак процес над убивцею перетворився на широкомасштабну пропагандистську акцію з дискредитації українського національного руху. Після загибелі С. Петлюри його ім'я стало символом боротьби за Українську державу. Сучасник тих подій, перебуваючи у Подебрадах, стверджував: «Сьогодні Петлюра є канонізованим українським націоналістом. Такого патріотичного піднесення я серед нашої еміграції ще ніколи не спостерігав, яке виявилось у реагуванні мас на трагічну смерть нашого мученика»²⁶. Унаочнилось те, про що писав Дмитро Андрієвський у статті «Вбивство Симона Петлюри і Україна»: «волі народу не можна вбити кулею револьверу»²⁷.

Політичні теракти відбувались і на Волині. 19 червня 1926 р. пострілом через вікно у с. Городок Рівненського повіту було вбито колишнього командувача Північної групи військ УНР отамана Володимира Оскілка²⁸. Газета «Дзвін», що виходила у Рівному, пов'язувала вбивства Петлюри і Оскілка: «як в першій, так і в другому випадкові дуже ясно видно злочинні руки московського “Комінтерну”»²⁹.

22 листопада того ж 1926 р. у с. Тростянець Луцького повіту було здійснено замах на життя колишнього полковника Армії УНР, кооператора Афонія Стефаніва³⁰, внаслідок чого той втратив око³¹. Завербовані більшовицькою розвідкою місцеві жителі Андрій Денисюк та Максим Марчук у 1926 р. готували замах на отамана Івана Трейка, але потрапили під нагляд польської поліції і змушені були перейти на радянський бік, не виконавши завдання³². Наступного року спробу замаху повторив житель с. Самостріли Павло Підстригач, поранивши відомого отамана в обличчя³³.

Упродовж 30-х років комуністична влада продовжувала за допомогою різних методів дезорієнтовувати еміграцію, вести провокаційну супроти неї роботу. Генерал-хорунжий Володимир Сальський 4 червня 1930 р. писав: «За останній час більшовики

²⁵ Сідак В., Вронська Т. Радянські спецслужби в дезорганізації української еміграції у міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог: РВВ Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. Вип. 9: Українська діаспора: проблеми дослідження. С. 361.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 213.

²⁷ Після смерті Петлюри. *Діло*. 1926. 22 серпня. С. 3.

²⁸ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 33. Оп. 2. Спр. 3040. Арк. 13.

²⁹ Бл. п. Володимир Оскілко в освітленні преси. *Дзвін*. 1926. 4 липня. С. 3.

³⁰ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4041. Арк. 20.

³¹ Замах. *Дзвін*. 1926. 5 грудня. С. 4.

³² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ м. Київ). Ф. 6 (Р). Спр. 557. Арк. 43.

³³ Давидюк Р. Політичні вбивства як інструмент боротьби радянських спецслужб з уенерівською еміграцією. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. 2017. Nr 8. Toruń: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. S. 101–115.

значно підсилили свій енергійний наступ на нашу політичну еміграцію з метою розкладу її, послуговуючись у першу чергу властивими для них провокаційними методами, не жаліючи для цього, очевидна річ, засобів та не спиняючись ні перед чим»³⁴.

Українська політична еміграція постійно відстежувала міжнародну ситуацію у світі, намагалася декларувати свою позицію, відстоювати власні інтереси. Уряд УНР в екзилі до кінця 30-х років звертався з протестами до Ліги Націй. У 1935 р. він протестував проти прийняття СРСР до Ліги Націй, згодом подав ноту з приводу введення в дію радянської конституції 1936 р., яку розцінював як «насильне нав'язування Україні законів, в розробленні і ухваленні яких український народ не приймає участі»³⁵. А. Лівіцький був переконаний, що тільки повне відокремлення України від Росії врятує українську націю від цілковитого занепаду, а політична еміграція має боротися проти «всякої Москви – червоної, білої чи чорної»³⁶.

Отже, українська політична еміграція впродовж міжвоєнного періоду послідовно займала антибільшовицьку позицію, підтвердженням цьому слугують слова Олександра Лотоцького: «Однією з головніших підвалин внутрішньої державної української політики є боротьба з большевизмом, як чинником, що розкладає самі основи життя нації... Лише остаточно порвавши всі нитки, що якийсь час штучно й ненатурально в'язали її з північним сусідом, зв'язавши свої інтереси з інтересами заходу, з основами його соціального й духовного ладу, Україна вийде на той шлях, що їй диктує історія»³⁷.

Слідкуючи за діяльністю УНРівської еміграції, більшовицькі спецслужби склали списки потенційних ворогів. Такі списки формували з кінця 20-х років та регулярно поповнювали. Вони належали до так званих мобілізаційних документів, потрібних у разі воєнних дій. В «Інструкції особливим відділам щодо використання списків ворогів радянської влади при захопленні території противника» 1932 р. вимагалася відразу виявляти і заарештовувати агентів іноземних розвідок, контрреволюційних елементів, активних ворогів радянської влади³⁸. Там віднаходимо імена діячів УНРівської еміграції, зокрема тих, що оселились у Волинському воєводстві.

З огляду на це не дивно, що з перших днів після приєднання Західної Волині до СРСР у вересні 1939 р. нова влада взяла на облік та почала рішуче переслідувати колишніх діячів УНР. Активно функціонували позасудові органи, працювали військові трибунали, які засуджували всіх неугодних, розширювалася мережа тюрем³⁹. Більшовицький режим намагався цілком зачистити західноволинський

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 580. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 31.

³⁵ Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: Інтел, 1994. С. 88.

³⁶ Державний український центр. *Українська нива*. 1928. 24 січня. С. 3.

³⁷ Лотоцький О. Засади української державної політики. *На рiках вавилонських*: зб. статей. Львів: Накладом Видавничої Кооперативи «Хортиця» у Львові, 1938. С. 18–19.

³⁸ Даниленко В. М. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні. *УІЖ*. 2006. № 3. С. 111–125.

³⁹ Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичної репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 456 с.; Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. 186 с.; Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є.

регіон від «решток петлюрівського руху», слово «петлюрівець» асоціювалося з «ворогом народу».

Під каток більшовицьких репресій потрапили колишні військові Армії УНР. У вересні 1939 р. органи НКВС заарештували Якова Водяного, уродженця м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії, який після поразки революції оселився у Збаражі, очоливши Повітовий союз кооперативів, згодом став уповноваженим УЦК на Збараський повіт, співпрацював з розвідкою УНР⁴⁰. Вироком Військового трибуналу Київського особливого воєнного округу 7 лютого 1940 р. колишнього отамана засудили до розстрілу. Касаційну скаргу Військова колегія Верховного суду СРСР відхилила. Розстріляли Я. Водяного 10 травня 1940 р.⁴¹.

Уповноваженого УЦК у Крем'янецькому повіті Олександра Волосевича опергрупа НКВС арештувала 27 вересня 1939 р. У минулому начальник штабу 4-ї Сірожупанної дивізії Армії УНР, учасник Першого Зимового походу, оселившись у Крем'янці, працював заступником голови Наглядової ради Повітового союзу кооперативів. ОН НКВС СРСР 8 березня 1941 р. засудила його на 10 років таборів. Помер полковник Армії УНР 29 липня 1943 р. у таборі Севпечлаг (Республіка Комі)⁴².

На основі доносу у квітні 1940 р. заарештували Пилипа Шевела. Звинувачували у тому, що «з січня по листопад 1919 р. він служив ад'ютантом в отамана Оскілка, а при польській державі проводив агітацію за самостійну Україну, поширював антирадянські вислови». Відтак рішенням ОН НКВС СРСР 2 листопада 1940 р. П. Шевела засудили на 8 років виправно-трудових таборів (ВТТ)⁴³. Йому вдалося вижити у таборах та переїхати до Польщі, оскільки там поселилась його родина після повернення зі спецпоселення у Казахстані⁴⁴.

Випускника спільної юнацької школи, писаря 6-ї Стрілецької дивізії Армії УНР Гната Церклевича заарештували вже напередодні німецько-радянської війни, у лютому 1941 р. Засідання Рівненського обласного суду по його справі відбулося 19 червня 1941 р., однак рішення прийняти не встигли через початок війни, і хорунжого Армії УНР, працівника Бабинської цукроварні евакуювали в тюрму м. Астрахані⁴⁵. Постановою ОН НКВС СРСР 29 липня 1942 р. його ув'язнили на 8 років таборів. 25 серпня 1942 р. Г. Церклевич помер у тюрмі № 1 м. Чкалов⁴⁶. Уродженця Полтавщини Степана Рощинського, вояка Другої Сіньожупанної дивізії, що після інтернування проживав у Костополі, постановою

1939. Західні землі України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 151 с. та ін.

⁴⁰ Самоорганізація та громадське життя української еміграції в Польщі (друга половина 1925 р. – 1 вересня 1926 р.). *Вісті УЦК*. 1926. Ч. 5. Жовтень. С. 11; ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 75027. Арк. 92.

⁴¹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 75027. Арк. 240, 245.

⁴² Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-3429. Оп. 3. Спр. 1784. Арк. 1. 7, 47-а.

⁴³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 78., Арк. 4–5, 43.

⁴⁴ Інтерв'ю з Олександром Новацькою (Шевело), записані 1. 08. 2019. м. Білосток. Республіка Польща. *Архів автора*.

⁴⁵ ГДА СБУ, м. Рівне Ф. 6 (Р). Спр. 5223. Арк. 65–67, 73.

⁴⁶ Там само. Арк. 98–98 зв.

ОН НКВС СРСР 29 березня 1941 р. було ув'язнено на 8 років ВТТ. Він помер у таборі 2 квітня 1943 р.⁴⁷

Потрапили під репресії урядовці періоду УНР, серед них завідувачка господарством у Міністерстві юстиції уряду УНР Парасковія Багринівська, яка разом з чоловіком, директором департаменту Міністерства закордонних справ, міністром юстиції уряду УНР Миколою Багринівським, від 1926 р. жила у Рівному. Микола Устимович влаштувався на роботу адвокатом, а Парасковія Іванівна розпочала активну громадську діяльність, очоливши Головну управу Союзу українок у Рівному⁴⁸. 13 травня 1940 р. жінку арештували. Внаслідок допитів і жаклих умов утримання вона потрапила у психіатричну лікарню⁴⁹. З початком німецько-радянської війни змогла вийти на волю, а згодом разом з чоловіком виїхала до США⁵⁰.

Уповноважений Генерального секретаря по залізницях півдня України, помічник та заступник краевого комісара Одеси, Херсонщини, Таврії, Катеринославщини Антон Стрижевський, який у таборі м. Ченстохова очолив філію Центрального бюро біженців, працював на Волині з 1923 р.: на лісових розробках, каменоломні Янова Долина, у Волинському союзі праці. 25 червня 1940 р. арештований у Костополі та засуджений ОН НКВС 26 квітня 1941 р. на 8 років таборів⁵¹.

Цей перелік можна продовжувати. Серед арештованих ОН НКВС та засуджених на 8 років таборів були: помічник секретаря Рівненського повітового комісаріату періоду Директорії УНР, згодом секретар Рівненської Провісти Антон Кендржинський, засуджений 29 березня 1941 р.⁵²; хорунжий армії УНР, секретар УЦК в Острозі Костянтин Климович, засуджений 12 травня 1941 р.⁵³; писар Армії УНР, учасник «Вільного козацтва» Теодосій Молдаваненко, який жив у с. Берестовець Костопільського повіту, тісно співпрацював з розвідкою УНР, був засуджений 23 грудня 1940 р.⁵⁴ та інші.

Багато «петлюрівців» у період першої «радянізації» Волині були знищені фізично, розстріляні. Під нагляд органів НКВС потрапив уродженець Катеринославщини Сергій Бачинський. У період революції він був товаришем (заступником) міністра закордонних справ уряду Директорії, деканом, завідувачем кафедри Кам'янець-Подільського українського державного університету, секретарем Ради Республіки, утвореної в Тарнові. З літа 1921 р. проживав на Волині, працював агрономом, вчителем, організував освітні курси, сприяв відкриттю бібліотек. Заарештований органами НКВС 29 лютого 1940 р., етапований до Києва, де обласний суд 24 травня 1941 р. засудив його до розстрілу. Вирок було виконано 22 червня 1941 р. в Києві. Похований С. Бачинський у Биківнянському лісі.

⁴⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 721. Арк. 111.

⁴⁸ Там само. Ф. 33. Т. 3. Оп. 4. Спр. 26. Арк. 24.

⁴⁹ Там само. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 2768. Арк. 9.

⁵⁰ Давидюк Р. П. Родина Багринівських. *З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині*. Рівне, 2014. С. 5–17.

⁵¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 49–50, 69, 134–135.

⁵² Там само. Спр. 650. Арк. 40.

⁵³ Там само. Спр. 234. Арк. 70.

⁵⁴ Там само. Спр. 791. Арк. 5, 67.

Арештовано за доносом і повстанського отамана Гайсинського повіту Ананія Волинця. Він жив у Рівному від 1922 р., займався громадською, кооперативною роботою⁵⁵. Отамана арештовували двічі: спочатку у жовтні 1939 р., але відпустили, другий арешт у січні 1940 р. завершився вироком кримінальної колегії Вінницького обласного суду і розстрілом⁵⁶.

Долю значної групи «петлюрівців», що жила у Волинському воєводстві, вдалося з'ясувати після аналізу справ «Переписка по оперативній роботі Обліково-архівного відділу КДБ при РМ УРСР по матеріалах за 1939–1940 рр. Західна Україна»⁵⁷ та «Список особових справ арештованих, направлених в НКВС СРСР»⁵⁸. У цьому списку значаться прізвища 3 435 осіб, арештованих у Західній Україні і Західній Білорусі, справи яких підлягали знищенню. Ці люди у 1940 р. під час проведення операції з вилучення «антирадянського елементу» були арештовані і разом зі слідчими справами відправлені в НКВС СРСР, де «засуджені в особливому порядку»⁵⁹. У 1994 р. згаданий список представники СБУ передали польським колегам. Згодом документ був перекладений польською мовою, опублікований і відомий як «Український катинський список»⁶⁰.

Серед розстріляних поляків у згаданому списку ми віднайшли низку діячів УНР-івської еміграції, що жили у Волинському воєводстві. Зокрема, керівника юридичного відділу Міністерства закордонних справ УНР, адвоката, сенатора польського сейму Миколу Маслоу, диригента першого Українського національного хору, композитора, згодом священника Михайла Тележинського, скарбника Військового міністерства УНР Степана Письменного та багатьох інших. Усі вони були страчені без суду, згідно з секретною постановою політбюро ВКП(б) від 5 березня 1940 р. Розстріли проводили таємно, без будь-яких судових формальностей, навіть без висунення звинувачення. Сьогодні відомо, що підставою цієї секретної постанови була записка наркома внутрішніх справ Л. Берії до секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, де всіх заарештованих людей називали «невиправними ворогами радянської влади»⁶¹. Залишається нез'ясованим, де саме були проведені розстріли. Вважаємо вірогідним, що цих діячів розстрілювали у в'язницях Заходу України, де їх утримували, однак декого могли етапувати до Києва чи Харкова. Могили їхніх, як і багатьох знищених сталінським режимом діячів УНР, не збереглося.

Отож початок Другої світової війни, руйнація Польської держави та поширення на західноукраїнських землях радянської влади призвели до знищення попередньої політичної структури суспільства. У результаті репресій з боку органів НКВС УНРівське середовище, яке сформувалося у міжвоєнний період, було розпорошене:

⁵⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 39.

⁵⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 68253. Арк. 468–468 зв.

⁵⁷ Там само. Спр. 897. 275 арк.

⁵⁸ Там само. Спр. 926. 121 арк.

⁵⁹ Там само. Спр. 897. Арк. 4.

⁶⁰ Listy Katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. Zeszyty Katyńskie / pod red. M. Tarczyńskiego. Warszawa, 1994. Nr 4.

⁶¹ Правда о Катыни. Независимое расследование. URL: <https://katyn.ru/index.php?go=Pages&in=view&id=26>

частину його представників заарештували і вбили. Ті, хто не хотіли ризикувати і виїхали на територію підконтрольної нацистам Генеральної губернії, змогли зберегти собі життя.

Арешти вцілілих «петлюрівців» відновилися після завершення Другої світової війни і встановлення у регіоні «другої радянзації». У цей час звинувачували насамперед в участі в УПА чи у пособництві нацистам, а належність до «петлюрівщини» додатково ускладнювала вирок. Наприклад, уродженець м. Новофастів Сквирського повіту Київської губернії, сотник Армії УНР Григорій Щербанюк після революції осів у с. Сінне Тучинської гміни Рівненського повіту, де його називали не інакше як «полковник». Працював в охороні мосту через р. Горинь, пізніше зайнявся власним господарством, очолював у Сінному «Просвітянську хату». За нацистської влади від липня до грудня 1941 р. був головою Тучинської районної управи. У жовтні 1945 р. Г. Щербанюка заарештували, звинуватили у тому, що був «петлюрівським офіцером», «служив бурмістром Тучинського району», «проводив збори одягу, продуктів харчування, виступав з антирадянськими промовами»⁶². Колишній повстанський отаман не дожив до суду: помер 12 січня 1946 р. у тюрмі № 1 м. Рівне⁶³.

Члена УЦР від Волинської губернії, посла до польського сейму першої каденції, адвоката Самійла Підгірського заарештували у 1944 р., він помер 5 серпня 1944 р. у Київській в'язниці, похований на її території⁶⁴. Іншого члена УЦР, посла та правника Б. Козубського ВТ військ МВС у Тернопільській області 28 жовтня 1948 р. засудив на 25 років таборів, 5 років втрати прав з конфіскацією майна. Загинув Б. Козубський 17 лютого 1953 р. у таборі Мордовської АРСР⁶⁵. Інженера Міністерства шляхів сполучення УНР Анатолія Гурандо, що жив у Сарнах, ВТ військ НКВС Рівненської області 26 січня 1945 р. засудив на 10 років таборів з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна⁶⁶. Полковнику Армії УНР Іванові Литвиненку, який очолював розвідувальну мережу УНР на Волині, ВТ військ МВС Київського військового округу 12 грудня 1946 р. призначив найвищу міру покарання – розстріл, який виконали 17 лютого 1947 р.⁶⁷.

Не рятувала навіть співпраця окремих емігрантів з більшовиками. Це, зокрема, засвідчує доля уродженця Харківщини, вчителя, кооператора, посла до польського Сейму Євгена Богуславського, якого у 1939 р. завербували органи НКВС⁶⁸. Вививши у роки німецько-радянської війни, у післявоєнний період він був літературним редактором газети «Радянська Волинь», викладав у Луцькій духовній семінарії, працював заступником директора Луцького інституту вдосконалення вчителів. Як «представника мирян» Волинської єпархії його делегували на Помісний собор у Москву. Коли ж справа дійшла до арешту 3 січня 1950 р., то Євгену Семеновичу

⁶² ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4 (Р). Оп. 1. Спр. 5408. Арк. 33.

⁶³ Там само. Арк. 65–67.

⁶⁴ Кучерепа М. Посол українського народу. (Самійло Підгірський). *Реабілітовані історією. Волинська область* / відп. секр. М. М. Кучерепа та ін. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. С. 619.

⁶⁵ Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 3 / упоряд. О. Г. Бажан, П. З. Гуцал, Л. М. Кіт. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2013. С. 226.

⁶⁶ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4(Р). Оп. 1. Спр. 19198. Арк. 139–140.

⁶⁷ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 10418. Арк. 7, 337–338 зв.

⁶⁸ Там само. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 75894. Арк. 22, 139.

згадали всі моменти його життя, зокрема «службу в петлюрівській армії», звинуватили у душі того часу в антирадянській діяльності, у «дворушництві, дезінформації органів МГБ»⁶⁹ та спрямували справу на розгляд ОН МДБ СРСР. Однак до вироку він не дожив, помер у тюремній лікарні Луцька 8 квітня 1950 р.⁷⁰

Зауважимо, що у післявоєнний період внаслідок «зачистки» 1939–1941 рр., високої смертності від ран та важких умов життя, нової еміграції на захід, «петлюрівців» на західноукраїнських землях залишалось небагато. Водночас після Другої світової війни для каральних радянських органів новим і основним ворогом стають «бандерівці».

Отже, участь в Українській революції 1917–1921 рр. була вагомою причиною політичних репресій з боку більшовицького режиму. Більшовики намагалися поглибити суперечності між різними ідейними течіями української еміграції, між «верхами» та «низами» еміграції, заохочували повертатися в УСРР. Для цього в таборах інтернованих вояків Армії УНР більшовицькі представники агітували за репатріацію з обіцянкою помилування та повернення громадянських прав. Згодом методи боротьби з УНРівською еміграцією зазнали змін: від організації спецоперацій для розкладу еміграції зсередини до фізичного знищення найбільш небезпечних її представників.

З початком Другої світової війни та встановленням радянського режиму на західноукраїнських землях слово «петлюривець» стало синонімом «ворог народу». Для комуністичного режиму «всі колишні українські урядовці назавжди залишилися ворогами, єдиним інструментом роботи з якими міг бути державний терор у тій чи іншій формі»⁷¹. Через арешти, засудження, розстріли діячів УНРівської спільноти, остання як окреме явище припинила існування на Волині, а період 1939–1941 рр. став її політичним епілогом⁷². У повоєнний період відбулася остаточна «зачистка» окремих вцілілих петлюрівців, хоча у цей час їх звинувачували переважно у «співпраці з нацистами», «участі в УПА», часто називаючи новим терміном «бандерівці».

Руслана Давидюк

⁶⁹ Там само. Арк. 169.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / авт. та упоряд.: А. Когут (відп. упоряд.), Р. Подкур, В. Скальський та ін. Київ, 2018. С. 20.

⁷² Давидюк Р. Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянської (вересень 1939 – червень 1941 рр.). З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науково-документальний журнал*. 2009. № 2(33). С. 353–369.

Наукове видання

Росія–Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: «Астон», 2022.
798 с.

Літературний редактор
Ірина Романіна

Коректори
Ірина Черевко, Ірина Романіна

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Обкладинка
Федір Лукавий

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4
Підписано до друку 22.12. 2022 р. Формат 70×100 ¹/₁₆
Наклад 300 прим. Обл. друк. арк. 64.65. Друк офсетний

Друк ТОВ «Видавництво Астон».
Свідоцтво ДК № --- від 22.03.2016 р.
м. Тернопіль, вул. Гайова, 8, 46006
Тел.: (067) 354-62-95, e-mail: tovaston@gmail.com, tovaston@ukr.net